

Univerzita Karlova v Praze
Filozofická fakulta
Ústav pro archeologii
Historické vědy – pravěká a středověká archeologie

Kateřina T o m k o v á

Postavení Levého Hradce v procesu formování a vývoje raně středověké přemyslovské domény

Levý Hradec's Position in the Process of the Formation of the Early Medieval Přemyslid Domain

T E Z E

vedoucí práce – prof. PhDr. Jiří Sláma, CSc.

2014

Tématem předložené práce je studium postavení Levého Hradce, významného místa historické paměti, v rámci raně středověké přemyslovské domény. Jejím cílem je též osvětlení role tohoto místa v období počátků budování raně středověkého českého státu v kontextu vývoje historického a archeologického povědomí o této lokalitě.

Práce se skládá ze tří částí: Východiska – Pohřebiště – Souvislosti.

I. Východiska

V první části práce (kap. 1 – 4) charakterizují výchozí stav poznatků o Levém Hradci, který je dán na jedné straně výpovědí písemných pramenů, na straně druhé archeologickým výzkumem probíhajícím od 19. století po současnost (*Borkovský 1965; Sláma 1988; Smetánka 1991, týž 1992; Tomková 2001*). Právě výsledky výzkumů posledních let stejně jako zhodnocení dosavadních poznatků mne dovedly k novému vnímání této lokality jako součásti širšího sídelního areálu a k vymezení tohoto areálu, který se prolíná se sídelním areálem další výšinné polohy Řivnáč. I když hlavní pozornost je v případě Levého Hradce soustředěována na období raně středověké, poukazují na mnohem širší potenciál této lokality. Právě konfrontace s dalšími etapami vývoje, ať pravěkými či středověkými až novověkými, může ukázat výjimečnou roli Levého Hradce v novém světle.

II. Pohřebiště

Výzkum nově objeveného pohřebiště v poloze Žalov-Na panenské, tak grantové projekty, jichž jsem se účastnila, mne nasměrovaly k tomu, že jsem se rozhodla zadané téma řešit převážně na základě pohřebišť. Dalším podpůrným argumentem byla i skutečnost, že několik tisíciletí trvající osídlení Levý Hradec poznamenalo natolik, že vypovídací schopnosti odkrytých situací a stratigrafií jsou pro raně středověké období podstatně omezené. Sídelní zástavba je dochována pouze torzovitě, takže neumožňuje analýzu prostorové organizace hradiště, a řemeslné aktivity jsou doložitelné jen zprostředkovaně. Pro řešení zadaného tématu je proto prostor vlastního hradiště méně vhodný.

Kritické vyhodnocení pohřebišť levohradeckých obyvatel se opírá o revizi fondu všech raně středověkých pohřebišť na katastru Žalova (*Tomková a kol. 2012*). Tento fond jako celek se utváří v dlouhém časovém intervalu od 19. století po současnost a jeho zpracování je do jisté míry zrcadlem vývoje archeologie jako oboru (kap. 5). Důsledkem této geneze fondu je jeho heterogenita, jíž bylo třeba jednak přizpůsobit metody použité v analytické části a s ohledem na níž bylo třeba klást zvýšený důraz na kritiku pramenů.

Důležitým výstupem je prostorové vymezení všechna studovaných pohřebišť: Žalov-Na panenské (ŽAP), Žalov-cihelna A a B (ŽAC), Žalov-u kostela sv. Klimenta (ŽAK), Žalov – Levý Hradec (ŽAL-LH). Posunem proti předchozímu bádání je především rozlišení dvou pohřebišť v rámci areálu žalovské cihelny, stejně jako prokázání starších než mladohradištních pohřebních aktivit na hradišti samotném. Zmíněny jsou též další pohřební aktivity na katastru Žalova. Popsán je vývoj jednotlivých fondů a stav jejich zpracování.

Problémový okruh *Variabilita pohřebního ritu v kontextu metody výzkumu a memoriální funkce hrobu* je náplní kapitoly 6. Akcent je kladen na mantinely, které klade studiu této problematiky úroveň terénního výzkumu, a to jak v úrovni pohřebiště jako celku (vliv geomorfologie lokality a vývoje historického reliéfu na dochování pohřebiště), tak v úrovni jednotlivých hrobů (rozpoznání hrobových konstrukcí, povrchového vyznačení hrobů). Důležitým parametrem pro hodnocení pohřebního ritu je úroveň dekompozice jednotlivých prvků. Jádrem podrobnější analýzy je hodnocení pohřebišť Žalov-cihelna B a především Žalov-Na panenské, zatímco ostatní pohřebiště podrobnější vhléd do této problematiky neumožňují. Byla totiž zkoumána v době, kdy se pozornost upírala především k hrobovým nálezům, nikoliv však k úpravě hrobů. K hlavním výsledkům analýzy patří definování rozdílů mezi pohřebištěm Žalov-Na panenské s dominujícím rozptýleným uspořádáním hrobů a Žalov-cihelna B s uspořádáním hrobů ve více či méně pravidelných řadách. Pohřebiště v Žalově-na panenské se odlišuje od pohřebiště Žalov-cihelna B četnějším zastoupením hrobů s odlišnou orientací. I když se jeví určitá vazba orientace V-Z na hroby mužů, není tato vazba – s ohledem na neurčené pohlaví takto orientovaných dětských pohřbů – jednoznačná. Detailní studium poloh pohřbených je omezeno vysokým stupněm dekompozice skeletů. Superpozice hrobů, dvojhroby, anomálie v uložení zemřelých jsou na obou pohřebištích zastoupeny pouze marginálně. Z pohledu použitých materiálů je podstatné zjištění, že na rozdíl od dřeva kámen není zastoupen buď vůbec (Žalov-Na panenské), nebo je zastoupen pouze velmi vzácně (Žalov-cihelna B). Pokud to situace dovoľovala, byla provedena analýza metrických parametrů, délky a relativních hloubek hrobů. V obecné rovině platí, že délky i hloubky dětských hrobů jsou vychýleny směrem k nižším hodnotám než hroby dospělých a směrem k vyšším hodnotám jsou naopak vychýleny hroby mužů. Kromě toho však analýza vedle standardních jam prokázala prezenci naddimenzovaných hrobových jam, a to včetně dětských hrobů. I když řada hrobů v Žalově-Na panenské byla postižena pozdějšími postdepozičními procesy, především erozí, přesto se dochovalo nemálo těch, které umožňují doložit barvitost a šíři použitých hrobových konstrukcí (rámová, roubená, rakev

z kmene stromu), či dokonce též pozůstatky povrchového vyznačení. Zajímavým detailem, který se podařilo rozpoznat, jsou různé možnosti polohy osy vnitřní hrobové konstrukce vůči ose hrobové jámy. Na základě dochovaných prvků konstrukcí se lze jen obtížně vyjádřit k otázce, do jaké míry se jedná o hrobové konstrukce stacionární, budované přímo v hrobové jámě a do jaké míry o konstrukce mobilní, rakve. V závěru kapitoly připomínám memoriální funkci hroby a zamýšlím se nad memoriální tradicí pohřebišť, a to v kontextu s předchozími pravěkými i následnými novověkými pohřebními aktivitami na katastru Žalova. V případě pohřebišť na předpolí Levého Hradce lze počítat s „kratší“ pamětí 200 – 250 let a tato pohřebiště nemají žádnou návaznost na předchozí pravěké aktivity. Proti tomu v případě hřbitova u sv. Klimenta se jeho memoriální tradice udržuje přinejmenším od 10. či nejpozději 11. století.

Nejobsáhlejší kapitola 7 je věnována analýze hmotné kultury studovaných pohřebišť. Prezentovány jsou jednotlivé součásti pohřebních výbav, které tvoří nádoby (keramické nádoby, vědra), železné artefakty (militaria, sekery, nože, křesací soupravy, přezky), mince, šperky (z kovů i skleněné) i další artefakty (rolnička, přeslen, prubířský kámen, kování). Pozornost je věnována též nálezům ze zásypů hrobů a nálezům organického původu obecně. Analýza keramiky prokázala, že nádoby ze žalovských pohřebišť sice vykazují společné znaky, v řadě z nich se však liší. Na pohřebišti v Žalově-Na panenské je zastoupeno více větších nádob, dominují jednoduché okraje, nejsou zastoupeny některé způsoby a kombinace výzdoby. Dna jsou neznačená, nebo s otiskem osy. Vůbec nejsou zastoupeny láhve. Naopak nápadnou skupinu tvoří nádoby s profilovanými plecemi. Proti tomu nádoby na pohřebišťích v Žalově-cihelně jsou v průměru nižší, škála jejich okrajů je výrazně barvitější, okraje jsou často různým způsobem profilovány. Vedle výzdobných prvků, které registrujeme i na pohřebišti Žalov-Na panenské, jsou použity nové výzdobné postupy (dvojrydlo, šroubovicové tažení hřebenové či ryté výzdoby) a nové výzdobné kombinace. Také podoba vlnice se mění. Dna některých nádob nesou otisk značky. Nadprůměrné zastoupení mají láhve. Pohřebišti Žalov-Na panenské a Žalov-cihelna A, B se liší zastoupením keramických skupin. Zatímco pro pohřebiště v Žalově-Na panenské jsou charakteristické skupiny A, B, E, pro pohřebiště v Žalově-cihelně je charakteristická dominance nádob skupiny C. Kromě skupin zastoupených v Žalově-Na panenské A, B a E se na něm vyskytují též nově nádoby skupin D (s kalichovitým okrajem), F (s jemnou keramickou hmotou) a L (litoměřický typ). Na pohřebišti u kostela sv. Klimenta nádoby až na jednu nedochovanou výjimku z nálezů 19. století zastoupeny nejsou. Uvedené rozdíly spojuji s chronologickými důvody.

V případě věder lze konstatovat, že i při relativně omezené škále konstrukčních prvků patrná variabilita dochovaného souboru. Důležité poznatky zprostředkovaly analýzy odborníků v průběhu konzervačních prací, které prokázaly, že vědra byla vyráběna z tisového dřeva a že byla překrývána jednou či dokonce dvěma textiliemi.

Militaria jsou na žalovských pohřebištích zastoupena zcela okrajově. Cenné jsou soupravy ostruh a jejich garnitur, a to zvláště s ohledem na nové průzkumy v průběhu analytické konzervace. Tyto průzkumy dotýkající se i dalších železných artefaktů, poskytují informace jednak technologického rázu (cínování povrchu předmětů, druh materiálů použitých k výzdobě), jednak o textilu, dochovaném v podobě otisků v korozních produktech na povrchu artefaktů (typy vazeb textilií, evidence jednotlivých nití interpretovatelné jako pozůstatky střapců, funkce textilu jako obalu). Doložitelná je široká škála nožů, zahrnující nože standardní, s krátkou čepelí či naopak nůž velký „bojový“, unikátní nůž s celokovovou zdobenou rukojetí i nože skládací/břítvy. Spektrum železných artefaktů doplňují přezky, ocílky a další fragmenty kování a řetízků soustředujících se zpravidla v okolí pasu či stehů nebožtíka. Některé železné prvky mohou indikovat nádoby či jiné artefakty organického původu.

Nálezy mincí, které disponují již dřívějším vyhodnocením (*Radoměřský 1960*, 12–22), pocházející pouze ze hřbitova u sv. Klimenta.

Součástí pohřebních výbav s mimořádnou výpovědní hodnotou jsou šperky, kovové i skleněné, ozdoby hlavy (náušnice, záušnice), krku a hrudi (náhrdelníky, gombíky) i rukou (prsteny). Jako základní kritérium při deskripci a členění náušnic a záušnic jsem zvolila kritérium technologické. Člením je na jednoduchý drátěný šperk, na šperk s plechovými prvky a na šperk s granulací a filigránem konstruované z více prvků. Do první skupiny řadím náušnice kroužkové, s uzlíky, meandrovité a nově vyčleněný typ Jelení. Tyto ozdoby lze v souladu s dosavadní oborovou tradicí označovat též jako šperk podunajské tradice. Do téže technologické skupiny, avšak mimo rámeček označení šperk podunajské tradice, patří náušnice s očkem a esovitě záušnice, jimž věnuji podrobnější pozornost, jak z pohledu problematiky jejich třídění, tak analýze v komparaci s esovitými záušnicemi z pohřebišť Pražského hradu a jeho předpolí. Na základě analýzy dle rozměrů záušnic a korelací s dalšími složkami hrobové výbavy lze vymezit dvě skupiny pohřebišť, starší se záušnicemi malých průměrů, eventuálně nově vymezenými záušnicemi A-typu, a mladší s převahou záušnic středních a větších průměrů. Použitá metoda analýzy dovoluje mezi esovitými záušnicemi ze hřbitova u kostela sv. Klimenta na Levém Hradci a v Praze na Loretánském náměstí, které reprezentují stejnou, tj. 2. skupinu, vysledovat rozdíly v zastoupení esovitých záušnic různých typů. Při studiu

esovitých záušnic přitom kladu důraz na rozlišování geneze typu a geneze módy esovitých záušnic, kterou vnímám jako reakci na módu předchozí preferující jednoduchost proti okázalé byzantsko-orientální zdobnosti. Jako celek ji považuji za výsledek domácího vývoje, nikoliv za důsledek převzetí módy cizí.

Druhá skupina, šperk s plechovými prvky, je zastoupena pouze vzácně v jediném hrobě v Žalově-Na panenské.

Třetí skupina, šperk s filigránem a granulací zahrnuje náušnice s oboustranným spirálovým závěskem, s jednotlivými zrny granulace, hrozníčkovité náušnice členěné na další typy a náušnice košíčkovité. Pro tento šperk lze použít též – podle konkrétní situace – označení šperk byzantsko-orientální velkomoravského stylu, byzantsko-orientální šperk okruhu depotů zlomkového stříbra, eventuálně byzantsko-orientální šperk českého stylu.

Samostatná pozornost je věnována gombíkům, které jsou nositeli výtvarných motivů dovolujících další stylový rozbor. Podrobně – i s ohledem na širší kulturní kontext – jsou rozebrány nálezy prstenů. Jejich analýza doplňuje naše představy o šíři a cestách kulturních impulsů v raně středověkých Čechách. Další analyzovanou složkou šperku jsou náhrdelníky a ozdoby ze skleněných korálků, korálků z jantaru či drahých kamenů doplněných v některých případech závěsky z různých materiálů.

Na základě analýzy lze prokázat rozdíly v topografii výskytu jednotlivých typů šperků i v jejich chronologii, jak indikují tabulky uvádějící kombinace s dalšími typy šperků i dalšími součástmi hrobové výbavy. I když – s ohledem na zaměření disertační práce, jejímž hlavním tématem nejsou dějiny raně středověkého šperku – se až na výjimky nevěnuji širšímu českému a evropskému kulturnímu kontextu jednotlivých šperků, neboť pro tento typ analýzy jsou vhodnější samostatně cílené studie, přesto se domnívám, že předložené analýzy hmotné kultury přispívají ke stanovení kulturních a chronologických rámců, které bude možno využít při studiu raně středověkých pohřebišť nejen v Čechách, ale i ve středoevropském prostoru obecně.

Ze srovnání žalovských pohřebišť, rozdílů v ritu i hmotné náplni vyplynuly následující skutečnosti: Pro Žalov-Na panenské, pohřebiště s rozptýlenou organizací hrobů a velmi variabilním ritem, je charakteristický jednoduchý drátěný šperk podunajské tradice, hrozníčkovité náušnice typu Jízdárna a keramika s jednoduchými okraji. Ojedinelé esovité záušnice jsou odlišného typu než v Žalově-cihelně. Absentují gombíky, náušnice s očkem, esovité záušnice malých rozměrů ze slabého i silného drátu, jantarové korálky, láhve a keramika pražské šedé řady, s límcovitými okraji a kalichovitými okraji.

Pro pohřbívání v Žalově-cihelně, pohřebiště, které přinejmenším v západní části (B) mělo řadové uspořádání, je charakteristický spíše šperk velkomoravského původu či tradice než podunajského typu, a to včetně gombíků, které se vyskytují též v párech. Vyskytují se náušnice s očkem i esovité záušnice. V případě náhrdelníků dominují segmentované korálky nad olivovitými korálky a G-korálky, výrazné je zastoupení jantarových korálků.

Výše uvedené závěry interpretuji v tom smyslu, že pohřebiště v Žalově-Na panenské je možno označit jako chronologicky starší, resp. začalo se na něm pohřbívat dříve než v Žalově-cihelně. Na základě celků se znaky společnými s pohřebištěm v Žalově-Na panenské je v prostoru Žalov-cihelna možno předpokládat v určitém úseku paralelní pohřbívání, které se rozvinulo a pokračovalo i v době, kdy již bylo pohřebiště v Žalově-Na panenské opuštěno. Kdybychom měli použít absolutní data, pak na základě dosavadní datovací konvence lze počítat se začátkem pohřbívání v Žalově-Na panenské hlouběji v rámci 2. poloviny 9. století, s paralelním pohřbíváním v obou polohách v době sklonku 9. a 1. třetiny 10. století a pokračováním pohřbívání v Žalově-cihelně v průběhu celého 10. století, s eventuálním přesahem do počátku 11. století. Na Levém Hradci lze na základě ojedinělých starších nálezů také prokázat horizont pohřbívání 10. století. Výrazně se projevuje však až mladohradištní pohřbívání na hřbitově u kostela sv. Klimenta, doložitelné však spíše až od 2. poloviny 11. století. Otázka kontinuity či diskontinuity pohřbívání v rámci hradiště, stejně jako v rámci celého sídelního areálu není za současné situace řešitelná.

V kapitole 8 *Šperky jako zrcadlo kulturních a ekonomických změn* se zabývám některými dalšími úhly pohledů, pod nimiž je možno šperk studovat. Navazuji přitom na již publikovanou studii věnující se změně módy v průběhu 10. století (Tomková 2012, 199–208). V rovině kulturní za nejdůležitější zjištění považuji v zásadě diachronní vývoj šperku jednoduchého drátěného, šperku s granulací a filigránem konstruovaného z více prvků a šperku skleněného v rámci 9. – 12. století, které se chovají jako samostatné skupiny. Dále je prezentováno hledisko reflektující studium materiálů a technologií, které jsou mj. úzce svázány s problematikou importů. V českém prostředí lze přitom doložit jak import samotných předmětů, tak import surovin a import technologický. Přihlíženo je též k výskytu šperků v depotech. I když je obraz produkčního a následného redistribučního řetězce šperků z různých materiálů jako celek rozmazaný a ostřeji z něj vystupují relativně nahodilé prvky našich znalostí, přesto i tento obraz fakticky odráží poměrně rozvinutou strukturu ekonomických vztahů a jejich vývoj. Souběžně tento obraz zrcadlí kulturní a ekonomickou transformaci Čech, již můžeme usadit zhruba do širšího intervalu 1. poloviny 10. století, kdy

bylo třeba se vyrovnat se situací, kdy již neexistovaly Velkomoravská a východofranská říše a kdy se utvářela nová mapa střední Evropy.

Analýza sociálních aspektů pohřbívání z pohledu pohřebního ritu i hrobových výbav, která je náplní kapitoly 9., dovoluje vysledovat rozdíly nejen mezi chronologicky, ale i sociálně odlišnými komunitami samotných levohradeckých obyvatel. I když sleduji vertikálu složení hrobových výbav, studium sociálního rozměru pohřebišť přitom chápu nikoliv pouze jako vertikálu postavení dle majetkového statusu, ale jako studium hierarchií, které mohou být a jsou ovlivněny nejrůznějšími kritérii, včetně kritérií biologických s projevy i mimo rámec hrobových výbav, např. v podobě naddimenzovaných hrobových jam. V kontextu s dostupnými prameny k pohřbívání obyvatel pražské aglomerace a Mělnicka se dále zabývám shodami a rozdíly mezi uvedenými oblastmi.

Díváme-li se jako archeologové na centrální část středních Čech, pak bez ohledu na historický příběh, bez ohledu, zda se na toto území díváme z pohledu „přemyslovské domény“ či území „kmene Čechů“, je nepochybné, že v průběhu 2. poloviny 9. a v 10. století lze v centrální části středních Čech doložit mimořádně vysokou koncentraci pohřebišť, lidí a bohatství. Rozdíly jak v hrobových výbavách a sociotopografii pohřebišť indikuje nejen existenci skupiny obyvatel s přístupem k předmětům mimořádné hodnoty zahrnující především dobovou elitu a lidi s ní svázané, tak bohatou sociální strukturu jako takovou. V rámci středních Čech přitom jednoznačně vyniká poloha pražské aglomerace s Pražským hradem, které si své postavení udržela i v období 11. – 12. století. Rozdíly mezi pohřebišti dalších hradišť, resp. Levého Hradce a Mělníka mohou (ale nemusejí) svědčit o strukturovanosti opevněných výšinných poloh. V každém případě se na tomto základě daří prokázat, že i přes značně nehomogenní a nevyrovnaný fond pramenů z hlediska velikosti pohřebišť či kvality i rozsahu vypovídacích schopností, právě pohřebišťe mohou být cenným pramenem pro poznání vývoje středočeské domény Přemyslovců.

III. Souvislosti

Je-li v úvodní části I definován sídelní prostor Levého Hradce, jsou v kapitolách 10 a 11. závěrečné části III komentovány proměny jeho rolí a významů v historické a prehistorické minulosti Čech, stejně jako sledovány vazby ke studiu dalších středočeských hradišť. V jejich kontextu je sledován potenciál tohoto hradu z pohledu archeologického výzkumu jako

takového, z hlediska jednotlivých období minulosti, z pohledu osídlení, opevnění, církevní architektury, dokladů výroby, komunikací či chronologie.

Pohřebiště indikují významné postavení Levého Hradce již v průběhu 2. poloviny 9. století, s nímž koreluje založení nejstaršího křesťanského kostela právě na této lokalitě. Přinejmenším po celé 10. století a možná i v 1. polovině 11. století si Levý Hradec udržel rezidenční funkci, jak indikuje i volba Vojtěcha Slavníka pražským biskupem. Studium transformačních procesů v 11. – 12. století naznačuje, že funkce tohoto místa se proměnily, avšak povědomí o jeho významu v počátcích christianizace přežilo a přežívá do současnosti.

Vzhledem k tématu práce se v závěrečných kapitolách zamýšlím nad postavením konceptu přemyslovské domény, formulovaném v 80. letech J. Slámou (*1987, 177 a n.; týž 1988, 71 a n.*), v rámci vývoje historického a archeologického poznání, stejně jako nad důsledky rozšiřující se archeologické informační základny od doby, kdy byl tento koncept formulován. Na tomto základě je možno konstatovat, že přemyslovskou doménu je třeba vnímat nikoliv staticky, ale jako dynamický systém, který má potenciál reagovat na nové poznatky o jednotlivých hradištích včetně Levého Hradce, stejně jako na další poznatky středoevropské archeologie raného středověku.

Literatura:

Borkovský, I. 1965: Levý Hradec. Nejstarší sídlo Přemyslovců. Praha.

Radoměský, P. 1960: Numismatické nálezy z mladší doby hradištní na Levém Hradci a v okolí, Moravské numismatické zprávy 7, 12–22.

Sláma, J. 1986: Střední Čechy v raném středověku. II. Hradiště, příspěvky k jejich dějinám a významu, Praehistorica 11, Praha.

Sláma 1987: K počátkům hradske organizace v Čechách. In. Žemlička J. (ed.), Typologie raně feudálních slovanských států. Praha, 175–190.

Sláma, J. 1988: Střední Čechy v raném středověku, III. Archeologie o počátcích přemyslovského státu, Praehistorica 14. Praha.

Smetánka, Z. 1991: Campus iuxta Suadow et iuxta Colasoy et iuxta Hriunatecz (K otázce systému obdělávání polí v raném středověku), Studia mediaevalia Pragensia II. Praha, 105–116.

Smetánka, Z. 1992: Legenda o Ostojoji. Praha.

Tomková, K. 2001: Levý Hradec v zrcadle archeologických výzkumů, díl I., Castrum Pragense 4. Praha.

Tomková, K. 2011: Der Kulturwandel des 10. Jahrhunderts in Böhmen aus archäologischer Sicht, In: Biermann, F. – Kersting, T. – Klammt, A. (Hrsg.), Der Wandel um 1000, Beiträge zur Ur- und Frühgeschichte Mitteleuropas 60, Langenweissbach, 199–208.

Tomková, K. a kol. 2012: Levý Hradec v zrcadle archeologických výzkumů. Pohřebiště, díl I. Praha.